

Herstelbemiddeling en de organisatie van schaamte

Werken aan emoties

BAS VAN STOKKOM

Al weer meer dan tien jaar terug waarde justitievoorman Jan van Dijk uit tegen herstelbemiddeling en met name de christelijke gedachte van de onvoorwaardelijke vergeving. In een essay getiteld 'Vergeving als afscheidsgeschenk' (Van Dijk, 1991) betoogde hij dat het ideaal van vergeving psychologisch naïef is en volstrekt niet aansluit op het natuurlijke verwerkingsproces van slachtoffers. Vergeving heeft hoogstens een marginale functie aan het einde van de rit. Van Dijk betoogde ook dat een ernstig misdrijf vaak beter kan worden verwerkt zonder inbreng van de dader. Bovendien zouden slachtoffers weinig animo tonen voor een poging tot conflictoplossing.

Het voorbehoud van Van Dijk is lange tijd kenmerkend geweest voor justitie: herstelbemiddeling is iets voor wereldvreemde idealisten die vergeving en verzoening nastreven terwijl emotioneel loslaten is gewenst. Slachtoffers kunnen zich er alleen aan branden. De weinige slachtoffers die toch een confrontatie willen, moeten daartoe de gelegenheid krijgen, maar de gewone gang van zaken in de strafrechtfabriek mag niet teveel worden verstoord.

Hoewel Van Dijks kritiek op 'onvoorwaardelijke' vergeving overtuigt, valt er veel op zijn zienswijze af te dingen, met name de onverschilligheid over de reintegratie van daders. Omdat het streven naar rehabilitatie van de dader is mistukt zou het zijns inziens beter zijn meer aandacht te besteden aan slachtofferopvang. De dader hoeft niets te verwachten en wij hoeven niets van hem te verwachten. Dat standpunt is betwistbaar en is inmiddels ook achterhaald. Want de beweging van *restorative justice* (herstelrecht) die de laatste tien jaar steeds meer bezit heeft genomen van het criminologische denken, heeft ons eens te meer gevoelig gemaakt voor het feit dat veroordeelden zich leren zien als slachtoffer van het 'strafrechtelijke systeem' en aldus hun verantwoordelijkheid ontlopen. Herstelrecht beoogt hieraan tegenwicht te bieden en herintroduceert een moreel leerproces in de afwikkeling van incidenten en conflicten. Het is van groot belang dat de dader zelf zijn schadelijk handelen afkeurt en dat hij schuld en schaamte ervaart.

Er is veel veranderd sinds Van Dijk tegen herstelbemiddeling ageerde. Herstelrecht heeft inmiddels ook in Nederland een omschakeling in denken en doen weten te bewerkstelligen en maakt deel uit van een bredere slachtofferbeweging die momenteel over de verouderde instituties van het strafrecht heen dendert. Slachtoffers zijn mondiger geworden en laten zich niet meer behandelen alsof zij redeloos zouden zijn. Hun uitsluiting uit het rechtsproces wordt steeds meer aangevochten. Ook de opkomst van *mediation* kan verklaren waarom herstelrecht momenteel de wind in de zeilen heeft. Bij ruzies en conflicten schakelen burgers en bedrijven steeds vaker een onafhankelijke mediator in die de partijen aanmoedigt het conflict op eigen kracht op te lossen. Justitie speelt op deze ontwikkelingen in en toont zich meer en meer een pleitbezorger van mediation; zij beoogt daarmee onder andere de trend van verdere juridisering te doorbreken.

De succesformule van mediation is genoegzaam bekend: de partijen pogen zelf tot een overeenkomst te komen waarbij elke partij winst kan boeken (de 'win-win-optie'). De vraag is – en daarmee wordt de thematiek van dit artikel geïntroduceerd – of deze werkwijze wel zo geschikt is voor vader-slachtoffer confrontaties. Met name bij de instrumenteel-rationele benaderingen van mediation kan men veel vraagtekens plaatsen. Beleijkt men een willekeurig mediationhandboek dan springen de voorgekoekte strategische werkwijzen en stappenplannen meteen in het oog. Conflictoplossing bestaat voornamelijk uit rationeel onderhandelen waarbij emoties als boosheid en angst als barrière fungeren. Om die reden zouden deze emoties in de beginfase van het overleg moeten worden geventileerd zodat de deelnemers hun frustraties en beleving kwijt kunnen, om vervolgens nuchter en redelijk te kunnen onderhandelen.

Maar deze werkwijze voldoet niet. Zo kan een neutrale houding van de mediator, zonder te verwijzen naar verdriet of angst van de partijen, aversie wekken. Het introduceren van een zakelijk compromis kan ertoe leiden dat de gekwetste partij zich ver wijdert of afhaakt (Pearce en Littlejohn, 1997).

De morele populaire deliberatieve visie op conflictbemiddeling voldoet mijns inziens evenmin. Anders dan in het onderhandelingsmodel waarin de partijen op basis van gegeven belangen een compromis nastreven (*negotiating and dealing*), beoogen voorstanders van deliberatie een sociaal-moreel leerproces op gang te brengen: door middel van argumentatie trachten participanten elkaars standpunten te corrigeren en wederzijds begrip te ontwikkelen. Maar de communicatie tijdens een herstelbemiddeling verloopt veel dubbelzinniger en weerbarstiger dan deliberatieve denkers veronderstellen. Emoties als wraak, woede en angst blijven doortlopend opkomen; de spanning is steeds voelbaar, terwijl de identiteit van de partijen onder druk staat. Herstelbemiddeling vereist daarom vormen van communicatie die de rationele omgang met verschil van mening te boven gaan. De rol en werking van emoties dienen nader bestudeerd te worden. Met name dient zicht te worden vertregen op de rol van schaamtegevoelens die bepalend lijken te zijn voor het creëren van herstel.

Hieronder wordt eerst betoogd dat een rationeel-deliberatieve benadering van conflictbemiddeling niet overtuigt. De setting van die confrontaties voldoet niet aan de voorwaarden van rationele argumentatie en gelijkheid van deelnemers.

Vervolgens wordt aan de hand van de theorie van Thomas Scheff en Suzanne Rutzinger een emotietheoretische benadering uitgewerkt die gecentreerd is rondom schaamte. Volgens deze onderzoekers is de praktijk van herstelbemiddeling gericht op het ombuigen van agressieve emoties en het uitlokken van schaamte en andere leedonthullende emoties die vervolgens empathie en medeleven kunnen bewerkstelligen. Tenslotte worden enige problemen en dilemma's bij deze benadering geformuleerd en wordt ingegaan op de vraag of de deelnemers wel overweg kunnen met de emotionele belasting die een confrontatie met zich meebrengt.

DELIBERATIEVE BENADERINGEN VAN CONFLICTHANTERING

Deliberatie duidt op argumenteren en anderen zien te overtuigen, maar ook op luisteren naar ieders opvattingen, zich verplaatsen in anderzamen positie en herkennen wat ieders in steek is. Woordvoerders van deliberatief overleg onder wie Habermas, Gutmann en Thompson, en in Nederland Harry Kunneman, pleiten voor vormen van

horizontale communicatie tussen 'vrijen en gelijken' en keren zich tegen dominante belangen en visies in het overleg. Experts hebben vaak te grote invloed op het verloop van discussies. Het komt erop aan alle deelnemers aan het woord te laten en machtsverschillen en ongelijkheden te reduceren (bijvoorbeeld door zwakkere partijen de middelen te verschaffen voor contra-expertise). Mede daarom is de aandacht gericht op toepassing van juiste procedures: tijdens het proces dient gelijke inbreng te zijn gewaarborgd. Het resultaat wordt beoordeeld op eerlijkheid. Basiswaarde is reciprociteit: wederzijds respect voor elkaar (zie Gurmman & Thompson, 1996).

In deliberatieve benaderingen worden conflicten gewoonlijk herleid tot meningsverschillen. Onvermijgbare opvattingen en aanspraken zouden tot gepolariseerde patronen van communicatie leiden. De deliberatieve ethiek heeft dan ook weinig oog voor de spanningen en conflicten waarbij de ene partij de ander ernstige schade heeft berokkend en wel in die mate dat rationeel spreken over die inbreuk bijzonder lastig is. Als de tegenpartij op neutrale wijze verhaalt over die inbreuk, ontlokt dat een nieuwe golf van verontwaardiging. In het deliberatieve denken wordt het ontstaan van wederzijds begrip en toenadering eveneens als een argumentatief proces beschouwd. Maar in de context van herstelbemiddeling is dat zeer de vraag. Om anderzamen motieven en belangen te herkennen lijken affectieve en sensitieve vaardigheden niet minder van belang. Sterker, wanneer mensen op oprechte en authentieke wijze hun gevoelens uiten lijken we beter in staat tot empathiseren.¹

Het deliberatieve denken bouwt voort op de standaard-liberale ethiek waarin wederkerigheid en gelijkwaardigheid voorop staan. Ook die normen lijken niet goed aan te sluiten op praktijken van conflicthantering en dader-slachtoffer-confrontaties. Het overleg begint namelijk met een grondig verstoorte wederkerigheidsbalans waarbij de deelnemers impliciet moreel superieure en inferieure rollen worden toebedeeld: de benadeelde partij klaagt aan en de verdachte partij moet de boosheid over zich heen laten gaan. De speelruimte van de dader om een bijdrage aan herstelafspraken te leveren is dan ook veel geringer. Als hij zich eenmaal heeft aangemeld heeft hij zich in feite in een afhankelijk positie gemanoeuvred: hij moet spijt betuigen en schuld inlossen. Daarnaast wordt tijdens een dader-slachtoffer-confrontatie die zich afspeelt binnen de justitiële setting (nadat aangifte is gedaan) een tweede formeel-juridische ongelijkheid geïntroduceerd. Om die redenen lijkt de deliberatieve werkwijze geschikt voor bemiddelingsvormen waarin de partijen zich niet al te verontwaardigd, gekwetst of afgewezen voelen en waarin geen escalatie is opgetreden.

Het deliberatieve denken schiet tekort om de complexiteit van moreel handelen te begrijpen, zij het dat het aanzienlijk subtielere analyses biedt dan de orthodoxe

¹ Niet zozeer argumenten en logica maar eerder metaforen en verhalen bewerkstelligen overeenstemming. Narratieve rationaliteit is meeslepende dan argumentatieve rationaliteit: verhalen sluiten meer aan bij concrete ervaringen en spreken emoties en de verbeelding aan; verhalen zijn suggestiever en vertelrijker (zie Nussbaum, 1990). Ook voor participatieruilen en -gebaren (ontmoetings- en afscheidsgebaren; lichaamstaal) heeft de deliberatieve ethiek weinig oog. Sommige pleitbezorgers van een deliberatieve ethiek trachten deze aspecten in hun theorie te verwerken (Young, 2000; Kunneman, 1998).

ethische tradities (utilisme en kantianisme). Het heeft te weinig oog voor het 'rijk der emoties' en kan daarom niet goed aangeven welke morele leerprocessen zich tijdens conflictbemiddeling voordoen.² Conflictbemiddeling is primair geen kwestie van argumentatie maar van 'emotie-arbeid' (Hochschild, 1983), het ombuigen en kanaliseren van emoties zodat toenadering en herstel mogelijk worden. De emotietheoretische benadering van Scheff en Retzinger die hieronder wordt gepresenteerd, lijkt een beter begrip te bieden van dat morele leerproces.³

SCHAAMTE: DE MEESTEREMOTIE

Thomas Scheff en Suzanne Retzinger kan men momenteel tot de belangrijkste sociologische en sociaal-psychologische onderzoekers van emoties rekenen. Zij hebben veel gepubliceerd over het ontstaan van agressie – van huiselijk geweld tot nationalisme – en de rol die niet-erkende schaamte daarbij speelt.⁴ In 1996 publiceerden zij een belangwekkend artikel over de rol van schaamtegevoelens tijdens herstelbemiddeling dat mede berust op observaties van *community conferences* in Australië. Tijdens deze conferenties worden de relevante vrienden, verwanten en familieleden van dader en slachtoffer bij elkaar gebracht om de dader te confronteren met de gevolgen van zijn daad.

De benadering van Scheff en Retzinger wijkt in sommige opzichten scherp af van die van John Braithwaite, de geestelijke vader van de *restorative justice* beweging. Braithwaite (1989) is bovenal geïnteresseerd in het maatschappelijk effect van *shaming* (de poging schaamte bij de dader te bewerkstelligen), namelijk preventie, *crime control* en de herintegratie van de dader.⁵ Zijn zienswijze is voornamelijk sociologisch van aard: de herstelbijeenkomst fungeert als een reintegratieceremonie die de dader tot normconform handelen dwingt, mede vanwege de angst voor uitsluiting. Hij heeft relatief weinig aandacht voor het samenspel van schaamte, andere leedontvullende emoties en empathie. Scheff en Retzinger bieden een diepgaande analyse van de emotiedynamiek die zich tijdens herstelconferenties ontvouwt. Voor hen staat *shaming* op de eerste plaats in dienst van het *triggeren* van pijnlijke en kwetsbare gevoelens die als moreel keerpunt in het leven van de dader kunnen fungeren.

² Overigens zijn emoties in veel opzichten 'rationeel' te noemen. Emoties openbaren waarde en belangen, bieden aldus redenen voor handelen, en steunen en bekrachtigen daardoor rationale besluitvorming. Ze dragen bij aan evaluatieve kennis: weten wat te doen en hoe te waarderen (zie o.a. Solomon, 1999 en Elster, 1999).

³ In vele opzichten kan de praktijk van restorative justice goed door de zorgethiek en de deugde-ethiek worden geduid. Beide hebben oog voor de rol van morele emoties, zijn praktisch en contextueel georiënteerd en hechten veel waarde aan integriteit en verantwoordelijkheidsbesef (voor een zorgethisch pleidooi zie Masters & Smith, 1997).

⁴ Voor een korte introductie op hun werk, zie mijn studie 'Structured vernederd. Zelfrespect en minimaliteit' (1998).

⁵ Zie de kritiek van Weijers (2000): Braithwaite laat zich teveel leiden door nutsargumenten om slachtoffers bij conferenties te betrekken, hetgeen aanleiding geeft tot opportunisme bij de selectie. Soms lijkt het erop dat Braithwaite hen wil dwingen te participeren, met name in de studie 'Conditions of Successful Reintegration Ceremonies' (1994).

Maatschappelijke herintegratie en vermindering van recidive zijn daarvan afgeleiden. Bovendien hebben *shaming* en het uiten van kwetsbare gevoelens ook betrekking op het slachtoffer (waaraan Braithwaite geen belang lijkt te hechten).

Schaamte is volgens Scheff en Retzinger (1991; 1994) een 'meesteremotie'. Schaamte maakt van bijna alle dagelijkse handelingen wel deel uit, en omvat verlegenheid, vernedering, bescheidenheid, last, ongemak, falen, afwijzing, onveiligheid en gebrek aan vertrouwen. De meeste andere emoties, van agressie tot compassie, zijn er volgens hen een afgeleide van. Omdat schaamte zo kwetsbaar is brengt communicatie erover je dichter bij elkaar. Maar meestal wordt schaamte verhuuld, zeker in de Westerse cultuur.⁶ Na een ruzie of een incident gaat schaamte snel ondergrond. Schaamte laat zich dan ook eerder opsporen door visuele tekens, gebaren en toespelingen dan door verbale uitingen. Volgens Scheff en Retzinger is schaamte tegelijk een sterk reflexieve emotie die aanleiding kan geven tot herhaalde en aanhoudende feedback loops: je schaamt over het feit dat je beschaamd bent. Of men is boos dat men beschaamd is. Schaamte-boosheid *loops* kunnen steeds terugkeren en ook anderen aansteken. Illustratief is de wijze waarop de auteurs schuld interpreteren: schuld is een schaamte-boosheid variant die op het zelf wordt gericht. Ressentiment daarentegen is een schaamte-boosheid variant die op anderen wordt gericht (Scheff en Retzinger, 1991).⁷

In hun studie over *community conferencess* wijzen Scheff en Retzinger erop dat het appél op schuld nodig is voor het nemen van verantwoordelijkheid en het aanbieden van materieel herstel (schadevergoeding en herstelinspanningen). Een appél op schaamte leidt niet noodzakelijk tot die herstelbereidheid, maar is wel nodig om symbolisch herstel te bewerkstelligen: de wederaanvaarding, oftewel de ander weer als mens kunnen zien. Materieel herstel (restitutie) is daarvoor niet toereikend, want de verrichte herstelinspanningen hoeven niet tot spijt of berouw, kortom een heroverweging van het eigen gedrag bij de dader te leiden. Zouden er alleen afspraken over materieel herstel worden gemaakt dan zou conflictbemiddeling slechts een marginaal betere optie zijn dan de traditionele strafrechtelijke zitting. De morele meerwaarde

⁶ De morele waarde van schaamtebesef wordt in de Westerse cultuur vaak ontkend. Het wordt geassocieerd met een onderdanige houding, snijdig met autonomie (Scheff, 1994; Scheff en Retzinger, 1991). Met name door antropologische studies (schaamte zou kenmerkend zijn voor primitieve en collectivistische culturen; schuld zou kenmerkend zijn voor de moderne individualistische cultuur) en door psychoanalytische zienswijzen (schaamte en schuld zouden neurotiserend werken en een rem zijn op de vrije persoonlijke ontwikkeling) is deze basis-emotie in de taboesfeer geraakt (zie ook Weijers, 2000).

⁷ Schaamte en schuld zijn in veel opzichten sterk verwante morele emoties. Ook schuld impliceert een negatieve zelfbeoordeling en is pijnlijk van aard. In geval van schuld erkent men een specifieke fout te hebben gemaakt (gevoel van tekortschieten), in geval van schaamte is het doen en laten van de hele persoon in het geding (gevoel van inferioriteit). Schaamte betekent dus een zwaardere aanslag op het zelfbeeld. Dit onderscheid is veelvuldig geanalyseerd en gedocumenteerd in zowel filosofische als psychologische studies. Zie o.a. Tangney e.a., 1995; Taylor, 1995 en 1996; Williams, 1993.

van herstelbemiddeling schuilt dus in het bereiken van symbolisch herstel (Retzinger en Scheff 1996).⁸

Tijdens een conferentie komt het er op aan schaamte voor het voetlicht te brengen. Schaamte vormt namelijk, met name als leed en verdriet zichtbaar worden, een gelegenheid zich in de ander in te leven. De schaamte van slachtoffers wordt doorgaans achter boosheid en verontwaardiging verborgen maar zodra zij uiting geven aan verdriet, angst of pijn komen de schaamtegevoelens boven de oppervlakte. De schaamte van de dader openbaart zich op zijn beurt door confrontatie met de pijnlijke gevoelens van het slachtoffer en het tonen van spijt of berouw. Het ombuigen van leedverhullende tot leedonthullende emoties, met name het induceren van schaamte, lijkt de sleutel te zijn voor succesvolle dader-slachtoffer-confrontaties. Wan dat maakt – in termen van Retzinger en Scheff (1996) – identificatie tussen de partij en mogelijk, en daarmee de wederaanvaarding.

ONTHULLENDE SCHAAMTE

Volgens Scheff en Retzinger is morele verontwaardiging de meest zichtbare emotie tijdens conflictbemiddelingspraktijken. Ze noemen verontwaardiging 'hulpeloze boosheid' omdat men vaak onmacht is de enormiteit van anderomans inbreuk te beschrijven. Dit onvermogen om die overweldigende inbreuk aan anderen duidelijk te maken, gaat vaak gepaard met ergernis, verbittering en sarcasme. Ook indien andere met onbegrip of ongevoeligheid over de ingrijpende gebeurtenis spreken, worden schaamte-boosheid *loops* opgeroepen die de sfeer van de bijeenkomst in sterke mate kunnen bepalen.

Scheff en Retzinger onderscheiden twee typen van morele verontwaardiging. Ten eerste een flagrant beschuldigende stijl die gekenmerkt wordt door herhaalde aantijgingen en het negeren van anderomans antwoorden, waardoor de tegenpartij wordt getart en beledigd. Herhaling impliceert immers een gebrek aan respect: de antwoorden van de tegenpartij worden bij voorbaat als ongelooftwaardig of leugenaarachtig beschouwd. Een stroom van kritiek en verwijten kweekt een defensieve houding bij de dader, die er vanaf het begin al toe neigt om op *cool* te spelen. Verontwaardiging kan ook de vorm aannemen van (bedekte) morele superioriteit: de dader wordt de les gelezen of wordt geïntimideerd. Door openlijk te zinspelen op een tekort aan morele integriteit beoogt men opzettelijk schaamte toe te brengen. Het probleem hiervan is dat een gratuit aspect wordt toegevoegd aan het morele aanspreken: het stapelen van schaamte op een reeds beschamende setting. Immers, de bijeenkomst zelf wordt reeds automatisch als beschamend ervaren (en dat geldt niet alleen voor de dader maar voor alle andere deelnemers, de mediator inclusief). Ook deze vorm van verontwaardiging leidt tot defensieve reacties: de dader keert zich af of reageert met wrokgevoelens.

⁸ Overigens blijkt uit bemiddelingspraktijken dat de slachtoffers die zich aanmelden veel meer waarde hechten aan de communicatieve aspecten (gehoord worden en met respect bejegend worden) dan aan materiële compensatie (Braithwaite & Mugford, 1994; Walgrave, 2001).

Zoals gezegd, achter de ongecontroleerde en herhaalde uitingen van verontwaardiging gaat een schaamtegevoel schuil dat niet wordt erkend. Volgens Scheff en Retzinger vormt deze niet-erkende schaamte de grootste hindernis voor symbolisch herstel. Identificatie is immers uitgesloten. Als de schaamte daarentegen wordt erkend, samen met andere verborgen emoties zoals hulpeloosheid, verdriet en angst, wordt de boosheid jegens de dader korter van duur en meer hanteerbaar.

Schaamte management bestaat eruit dat boosheid wordt omgebogen en verlegd, zodanig dat de onderliggende pijnlijke emoties vrijkomen. Het gaat erom een levendige expressie van pijnlijke emoties uit te lokken, zodat herkenning en identificatie kunnen ontstaan. Pijnlijke emoties openbaren immers de innerlijke persoon: men is gekwetst en gewond. De tegenpartij kan hierdoor van zijn à propos raken en zich identificeren met die pijn, tot het punt dat zijn afwerende houding breekt. In veel gevallen blijkt dat de dader zich spontaan verontschuldigt nadat het slachtoffer de ondervonden schade en het daarmee gepaard gaande mentale leed heeft toegelicht.

De pijnlijke gevoelens van het slachtoffer worden als het ware naar de dader teruggekaast (zie ook Walgrave en Braithwaite, 1999). Schaamte dwingt immers tot kijken, inleving en betrokkenheid. Mogelijk toont de dader spijt en berouw, en kan – als kettingreactie – een begin van vergeving bij de benadeelde partij ontstaan.⁹

Verontschuldigen en een begin van vergeving schenken vormen volgens Retzinger en Scheff de kernsequentie van de herstelbijeenkomst. Ook al duurt de emotionele uitwisseling maar kort – een paar seconden bijvoorbeeld – deze uitwisseling is de sleutel voor herstel van de gemoedsrust bij het slachtoffer en voor een gevoel van heraanvaarding bij de dader. Zonder deze kernsequentie blijft er onrust en spanning en blijven de participanten zitten met een onbevredigend gevoel. Overigens doet deze uitwisseling zich in veel gevallen pas na afloop van het formele deel van de conferentie voor, wanneer de druk van de ketel is en dader en slachtoffer elkaar in een meer besloten sfeer ontmoeten.

Deze omschrijving van de kernsequentie tijdens conflictbemiddeling sluit nauw aan bij de schaamte-interpretatie die de filosoof Paul van Tongeren biedt. Ook hij wijst op het belang van onthullende schaamte. Juist door zichtbare tekenen van schaamte of gêne kunnen we anderen herkennen als menselijke wezens zoals onszelf, ongeacht de taal, context of culturele setting. De beschermende en verhullende kaders vallen weg, al is het maar voor een moment. De ander kijkt mij aan en breekt plotseling door mijn verweer heen.

Onthullende schaamte doet zich voor tijdens een (meestal) korte fase waarin de persoon in kwestie geen controle heeft en waarin uitwendige schaamtetekens waarneembaar zijn. In deze fase, zegt Van Tongeren, verhoudt schaamte zich op een heel andere wijze tot schuld dan in meer 'normale' verhulde schaamte-, gêne- of schroomervaringen. Waar de verhullende schaamte of gêne zeer wel kan bestaan terwijl er

⁹ Door het tonen van spijt, verdriet en berouw wordt schaamte erkend en tegelijk ontlast. Zo kan men de dader-slachtoffer-conferenties in Australië en Nieuw Zeeland zien als een wederkerig zultingsritueel: publieke ceremoniën van shaming en heracceptatie (vergelijk de bijeenkomsten van de Zuid-Afrikaanse Waarheids- en Verzoeningscommissie; zie Krog, 2000).

helemaal geen schuld is (men kan zich schamen voor de blik van de ander voor wie men – ten onrechte – schuldig kan lijken), is het onthullend karakter van deze schaamte eerder de manier waarop de schuld erkend en opgenomen wordt' (Van Tongeren, 2000: 111). De onthullende schaamte overkomt de dader 'als een merkwaardig soort overweldiging: een geweld dat zijn vrijheid niet aantast maar haar de mogelijkheid biedt van herstel'. Alsof de dader wil zeggen 'Ik veroordeelde de daad ni alleen in verbaal opzicht, maar ik neem de daad op me als de mijne. Ik vergoed niet alleen de toegebrachte schade, maar neem mijzelf voor mijn gedrag te veranderen'.

Men kan daaraan toevoegen dat het waarnemen van schaamte bij de dader zijn beurt een affectieve weerslag kan hebben op het slachtoffer. Hij of zij wordt getroffen door de hulpeloosheid van de dader en de oprechte manier waarop hij zijn wangedrag afwijst. Dit geraakt worden kan (een begin van) vergeving mogelijk maken. Net als berouw kan vergeving worden getriggerd door perceptie: je bent aan gedaan of ontdaan en je hebt er geen greep op; woorden zitten eerder in de weg.

ENKELE PROBLEMEN EN DILEMMA'S

Scheff en Retzinger hebben de emotiedynamiek die zich tijdens confrontaties ontvouwt, overtuigend gereconstrueerd. Herstelbemiddeling kent een verloop van morele emoties, waarbij begin- en eindpunt tegengestelde affecten te zien geven: respect velijk verontwaardiging en getroffen zijn. Deze dynamiek kan tevens als moreel leerproces worden geduid: het te boven komen van boosheid en verontwaardiging, het uiten van schaamtegevoelens, inleving in de kwetsbare toestand van de tegenpartij e het betuigen van spijt (en eventueel als toegift: het schenken van vergeving).

Sommige aspecten van Scheff en Retzingers analyse roepen vragen op. Zo valt de rol van schuld erg mager uit.¹⁰ Het lijkt de auteurs te ontgaan dat door aankgen en het uiten van verontwaardiging een beroep wordt gedaan op het schuldbesen van de dader. Woede getuigt van het aangedane onrecht en dwingt de dader tot het nemen van verantwoordelijkheid. Er wordt een claim geuit die door de tegenpartij wordt herkend en waardoor het overleg zich kan centreren rondom de schuldvraag. Met andere woorden, het uiten van woede heeft een morele functie en fungeert nie slechts als pantser voor niet-erkende schaamte.

Op de tweede plaats is het de vraag of deze niet-erkende schaamte wel steet de overheersende rol speelt die de auteurs veronderstellen. Bij slachtoffers van gewemishandeling, verwaarlozing, ontrouw en verraad zal dat zonder twijfel het geval zij. Zij voelen zich op enigerlei wijze angstig, hulpeloos of gekwetst en zullen die gevoelens doorgaans verbergen. Maar voor slachtoffers van bijvoorbeeld diefstal is dat alle niet evident.

Tenslotte kan men zich afvragen of Scheff en Retzinger niet een te zware roaan verzoening en identificatie toedichten. De auteurs onderkennen dat de kernsequentie – de meestal kortstondige emotionele tekens van spijt, berouw en vergeving een 'ideale' uitkomst is die lang niet altijd voorkomt. Zo kan de dader instemmen

¹⁰ Dat geldt ook voor hun belangrijkste theoretische publicaties (Scheff & Retzinger, 1991; Scheff, 1994 en 1997).

met de herstelregeling maar geen berouw tonen of het slachtoffer kan er blijk van geven zijn of haar zelfrespect te hebben hervonden maar toont geen invoelende of solidaire houding.¹¹ Niettemin suggereren de auteurs dat tijdens de kernsequentie de band tussen beide partijen op volledige wijze kan worden hersteld. Zij omschrijven deze kernfase dan ook als een proces van *social bonding*. Ik geloof echter niet dat men een wederaanvaarding zou kunnen nastreven in de betekenis van verzoening en herstel van onderlinge betrekkingen, alhoewel dat voor partners en familieleden die met elkaar verder willen wellicht anders ligt. Voor dader en slachtoffer die met elkaar onbekend waren voordat het delict plaatsvond, volstaat een symbolisch herstel in de betekenis van respect, het hervinden van vertrouwen in de medemens. Ook de term 'identificatie' die de auteurs gebruiken wanneer de deelnemers elkaars pijnlijke gevoelens ervaren, lijkt me te sterk. Eerder gaat het om het herkennen van anderen, kwetsbare toestand, waardoor begrip wordt voortgebracht maar geen vereniging.

Scheff en Retzinger tonen echter overtuigend aan dat leedonthullende emoties – en bovenal schaamte – noodzakelijk zijn om herkenning en begrip te genereren. De kracht van hun analyse schuilt in de wijze waarop ze het proces van ombuigen van agressieve emoties in pijnlijke emoties omschrijven. Tijdens die rekanalisering dichtten ze een actieve rol aan de mediator toe. In mediation literatuur wordt meestal gepleit voor een bemiddelaar die een passieve, faciliterende rol op zich neemt en die de partijen het verloop van het beraad verder zelf laat bepalen. Zo niet bij Scheff en Retzinger die beklamenten dat de begeleider de voorwaarden moet organiseren die uiting van pijnlijke emoties mogelijk maken. Het opsporen, herkennen en managen van de schaamte-dynamiek is daarbij van cruciaal belang. Met name dienen ze herhaalde uitingen van verontwaardiging en de daarmee verbonden beschuldigingen en verwijten te herinterpreteren in wensen of belangen, zodat de kwetsbare emoties die er achter schuil gaan – zoals verdriet, angst en zorg om de toekomst – boven water komen. Anders gezegd, uit beschuldigingen moet informatie worden gefilterd zodat je kunt horen wat de spreker werkelijk bezig houdt.¹² Een andere tactiek is het slachtoffer en zijn of haar aanhang te vragen naar de eerste gevoelens die zij hadden toen de misdaad net had plaatsgevonden.

Ook al zijn woede en verontwaardiging ingetoomd, dan kan er nog veel mis gaan bij het aanspreken van de dader. Zoals gezegd, het opzettelijk direct en openlijk appelleren aan het schaamtebesef van de dader – bijvoorbeeld door te zinspelen op zijn morele falen – schiet te ver door en werkt contraproductief. Het wordt een

¹¹ Bovendien: net zo min als spijt en berouw de fysieke aanwezigheid van slachtoffers vereisen, vereist vergoeding de fysieke aanwezigheid van de dader. Berouw en vergoeding kunnen ook in stilte plaatsvinden, zonder confrontatie, als innerlijke, voornamelijk cognitieve processen (Glas, 2000; Van Dijk, 1991).

¹² Een hierbij aansluitende methodiek bestaat eruit de partijen zowel hun eigen emoties als die van de tegenpartij realistisch te laten vaststellen. Met andere woorden, de partijen zouden elkaar moeten uitleggen waarom de ander zich zo gedraagt (ook wel emotion focused therapy genoemd; zie Rubin e.a., 1994).

aanval op de gehele identiteit waartegen de dader zich tweer stelt. De pedagoog Ido Weijers wijst erop dat beschaming snel geassocieerd wordt met vernedering en aantasting van het zelfrespect, met name in de adolescentie als het schaamtepotenti eel een grote hoogte bereikt. Je wordt als een kind behandeld. Deze aanval op het ideaal van persoonlijke autonomie wordt vaak met gepaste trots afgeslagen (Weijers, 2000). Een indirect aanspreken op het falen van de dader lijkt daarom geschikter.

Ook om een andere reden kan het schaamte-appel doorschieten. Als het zelfrespect of het zelfbeeld van de dader al gering is, vergroot het aanspreken op schaamte de innerlijke onzekerheid of angst. In dat geval slaat beschaming dood: een open communicatie over gevoelens en motieven wordt onmogelijk. Aanspreke op schuld kan in die gevallen effectiever zijn (Weijers, 2000).

De eigenwaarde van de dader komt sowieso in het gedrang. De confrontatie stuurt immers aan op het loslaten van een problematische, vaak subculturele, delinquentie-georiënteerde identiteit. Dat impliceert tevens een (vaak pijnlijke) verwerking van de eigen vriendensking waardoor je gezichtsverlies lijdt. Er wordt dus eer inkeer verlangd waaraan soms moeilijk is te voldoen (Braithwaite & Mugford, 1999 zie ook Benjamin, 1990). Overigens is de innerlijke strijd nog niet afgerond na een eerste poging zich te verontschuldigen. Veel daders blijven worstelen tussen spijt, berouw, zelfrechtrvaardiging en het afschuiven van verantwoordelijkheid. Die innerlijke strijd is overigens ook bij het slachtoffer zichtbaar. Tijdens het overleg kunnen oud zeer en wrok snel opgerakeld worden. Verdriet, wraak en vergoeding strijden beurtelings om voorrang (Denkers, 2000).

Een andere moeilijkheid is de mate waarin de dader schuld ervaart. Als tijdje het overleg blijkt dat de dader niet alle schuld op zich kan nemen en bijvoorbeeld o de nalatigheid van anderen blijft wijzen, wordt het voor hem moeilijker spijt te betten en de misse daad af te keuren (Tavuchis, 1991; Scheff, 1994). Zelfrechtrvaardiging is immers het tegendeel van zelfrechtrwijzing. Het overleg kan in die gevallen verstrikt raken in beschuldiging en onbegrip. Het verdient dan ook aanbeveling de dader alleen aan te spreken op gevolgen van de misse daad waarvoor hij duidelijk e direct verantwoordelijk is.

Tenslotte kunnen spijt en berouw worden voorgewend. Zich verontschuldigen kan een strategisch spel zijn waarin de dader niet werkelijk emotioneel betrokken is, bijvoorbeeld om gunstige herstelspraken te bedingen of om verdere problematie met politie of justitie te vermijden. De dader kan ook ontijdig zijn verontschuldiging aanbieden. Het slachtoffer kan hierdoor in de war raken of zich geforceerd voelen ongemeend vergoeding te schenken (Van Dijk, 1990). Het is daarom zaak een goed beeld te vormen van de fysieke signalen van kwetsbaarheid, spijt en berouw d de dader afgeeft.

Bovendien is het van belang wederaanvaarding niet afhankelijk te maken va voorgenomen herstelinspanningen. De dader zou dan worden aanvaard op voorwaarde dat hij de overeengekomen herstelspraken nakomt. Zulk een 'geconditioneerde vergoeding' is onrecht. Vergoeding kan niet worden afgedwongen; evenmin kan vergoeding worden gemotiveerd door verwachte gevolgen. Vergoeding lijkt door geene enkele voorwaarde verzekerd te kunnen worden. Hetzelfde lijkt op te gaan voor berouw. Berouw dat anticipeert op kwijtschelding is onrecht. Met andere woorden,

vergeving en berouw zijn radicaal vrije en creatieve daden die niet gepland kunnen worden (Van Tongeren, 2000; Arendt, 1958).

KANSEN EN BEDREIGINGEN

Het morele leerproces van herstelbemiddeling komt volgens Scheff en Retzinger – en daarin volgen zij Braithwaite – het meest tot zijn recht tijdens conferenties waarbij ook verwanten, vrienden en bekenden van de dader en het slachtoffer worden betrokken. Het is de kunst personen uit te nodigen die de meeste kans hebben om de dader te overtuigen van het onverantwoordelijke van zijn daad. Dat zijn in de regel personen die veel betekenen voor de dader, personen die hij vertrouwt en respecteert. Een negatieve uitlating of een afwijzend oordeel door deze personen zal bij hem eerder schaamte bewerkstelligen. Het zelfbeeld dat van deze personen afhankelijk is, wordt immers bedreigd. Termiddelen van deze personen kan de dader zich niet meer verschuilen of een spelletje spelen. Bovendien, hoe meer relevante personen des te groter de kans dat een van hen in staat is pijnlijke emoties te tonen. Er zijn dus meer mogelijkheden voor empathie, medeleven en begrip (Retzinger en Scheff, 1996).

Ido Weijers stelt een aantal indringende vragen bij deze werkwijze, met name als het gaat om jonge daders.¹³ Volgens hem komt tijdens de conferenties de morele dimensie van het wangedrag ruimschoots aan de orde, maar de combinatie van de dader-slachtoffer confrontatie en het familie-overleg legt een zware emotionele en morele last op de schouders van de deelnemers. Deze combinatie acht hij verward. Voor de dader wordt het gewicht van de confrontatie verdubbeld, terwijl het slachtoffer bij een familiegesprek en een familiegeschiedenis wordt betrokken (waardoor de druk om te solidariseren en verzoenen wordt vergroot). Bovendien wordt men in een liberale cultuur zelden of nooit in een dergelijk arrangement op zijn doen en laten aangesproken. Er kan niet met discretie op wangedrag worden gereageerd. In feite wordt een 'ongelimiteerde bemoediging' met de persoonlijke identiteit van de dader gezocht'. Er wordt op de man gespeeld in plaats van op de zaak. Tenslotte staat deze benadering volgens Weijers op gespannen voet met de pedagogische taak om morele zelfreflectie en daarmee de autonomie en het verantwoordelijkheidsbesef van de jeugdige delinquent te versterken (Weijers, 2001; zie ook Boutellier, 1996).¹⁴

Met Weijers moet men beamen dat de conferenties een emotionele botsing te zien geven waarmee moderne burgers weinig bekend zijn. Ook Scheff en

¹³ Braithwaite en Mugford wijzen erop dat de deviantie identiteiten van volwassen jonge mannen dikwijls verhard zijn en daardoor moeilijker te veranderen. Het ligt om die reden meer voor de hand om shaming speciaal te reserveren voor jonge daders. Ze zijn gevoeliger voor het oordeel van gezaghebbende personen in hun omgeving (Braithwaite & Mugford, 1994).

¹⁴ Dader-slachtoffer confrontaties roepen andere problemen op die Weijers niet bespreekt, zoals het gebrek aan morele vaardigheden en emotionele intelligentie bij veel daders, en het ontbreken van gezamenlijke normen doordat de deelnemers elkaars cultuur niet aanvoelen of een heel andere taal spreken. Daarnaast spelen uiteraard de meer juridisch getinte vragen zoals proportionaliteit van de straf.

Retzinger erkennen dat de confrontaties ongewone affectieve toestanden met zich meebrengen, met name je hulpeloos en weerloos tonen en jezelf aan de genade van het slachtoffer overleveren. In het Westen leren mensen reeds vroeg hun autonomie te behouden en zwakte en afhankelijkheid te onderdrukken. Toch valt er veel af te dingen op Weijers bezwaren.

Op de eerste plaats hebben daders de vrije keuze om zich voor een conferentie aan te melden. Daarmee is hun autonomie verzekerd, hoewel dat voor dade die jonger zijn dan pakweg zestien anders ligt. Zij kunnen de gevolgen van deze keuze niet (helemaal) overzien. Bovendien toont Weijers niet aan waarom het 'inspelen op de persoon' een zelfstandig moreel leerproces zou belemmeren. Voor de dader is het beslist pijnlijk dat zijn zelfbeeld wordt aangetaast maar juist het ider titeitsconflict dat zich tijdens de confrontatie bij hem openbaart, kan een proces van morele zelfreflectie op gang brengen. Vervolgens moet men zich afvragen of de westerse liberale praktijk van autonomiebehoud en afwijzen van anderzins bemoeieis eigenlijk niet veel verwarrender is. Jeugdigen verwachten thuis en op school moreel aangesproken te worden als zij normen of grenzen overtreden. Gaandeweg wordt hen echter geleerd dat dat aanspreken bij voorbaat verdacht (want paternalistisch) is. Autonomie wordt aldus een machtswoord – 'anderen doen er het zwijgen toe' – of gaat als alibi fungeren om verantwoordelijkheid te ontlopen (Van Stokkom, 2001).

Niettemin, de confrontaties zijn veeleisend en de morele druk die op de daders wordt gelegd is hoog. In feite zullen herstelrechtelijke bijeenkomsten als onveeliger en onzekerder worden ervaren dan het strafproces, waarvan het script o voorhand vastligt en waarin de positie van de dader met rechtswaarborgen is omkleed (Cleiren, 2001). Ook slachtoffers lijken vaak meer van hun levenswandel prijs te moeten geven dan hun lief is. Om die redenen behoeven dader-slachtofferconfrontaties een duidelijke structuur en een zorgvuldige inkadering. Tijdens de b eenkoms t dient de mediator zich aan een vast draaiboek te houden zodat de emotioneel dynamiek niet kan ontsporen. Tijdens de voorbereiding dient hij of zij zich er v te vergewissen of de uit te nodigen personen wel betrouwbaar en evenwichtig genoeg zijn.

Deze risico's vormen echter beslist geen reden om het bij strafrechtelijke pral tijken te houden. Processvoering leidt immers de partijen af van verontschuldiging, spi en herstel. Tijdens het rechtsproces vindt een strijd plaats om waarheidsvinding, waar de partijen proberen elkaars zienswijze in diskrediet te brengen. De tegenpartij moet met alle middelen worden verslagen. Slachtoffers ontdekken vaak tot hun verbijstering dat hun oprechtheid inzet van discussie wordt. Ook het morele appel van de rechter - waarvoor Weijers een lans breekt – biedt geen uitkomst. Het strafproces wordt immers als een degradatie-ceremonie ervaren. Veel daders voelen zich eerder het slachtoffer v meerwaardte van herstelbemiddeling is dan ook dat de dader verantwoordelijkheid neemt en dat het slachtoffer erkenning verkrijgt. Beide partijen leren elkaar te respect ren. De dader wordt dus niet opgegeven, zoals Jan van Dijk in 'Vergaving als afscheide geschenken' suggereert, maar wordt gestimuleerd zijn wangedrag af te keuren en zijn levensgang te heroverwegen.

LITERATUUR

- Arendt, H. (1958). *The Human Condition*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Benjamin, M. (1990). *Splitting the Difference. Compromise and Integrity in Ethics and Politics*. Kansas, University Press of Kansas.
- Boutellier, H. (1996). 'Het republikanisme voorbij'. In: *Tijdschrift voor Criminologie*, jrg. 38, nr. 3, pp. 360-366.
- Braithwaite, J. (1989). *Crimis, Shame and Reintegration*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Braithwaite, J. & Mugford, S. (1994). Conditions of Successful Reintegration Ceremonies. Dealing with Juvenile Offenders. In: *British Journal of Criminology*, jrg. 34, nr. 2, pp. 139-171.
- Cleiren, C.P.M. (2001). De andere kant van het gelijk. Strafgeding of mediatie? In: *Justitiële verkenningen*, jrg. 27, nr. 3, pp. 122-142.
- Denkers, F. (1996). Schaamte en verzoening. Reïntegreren na de misdaad. In: *Spreken*, jrg. 63, nr. 6, pp. 483-495.
- Denkers, F. (2000). De kunst van de vergevende wraak. Gestileerde wraak bij Abel Herzberg en bij Elia. In: Van Tongeren, P. (red.), *Is verging mogelijk?* Over de mogelijkheid en moeilijkheid van verging, vooral in verband met oorlogsmisdaden. Best, Damon.
- Dijk, J. van (1991). Verging als afscheidsgeschenk. In: *Schuld en verlossing? Schuldverwerking*, Symposium-verslag, Arnhem, Gouda Quint.
- Elster, J. (1999). *Alchemies of the Mind. Rationality and the Emotions*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Glas, G. (2000). Het kwaad, de schaamte en mogelijkheden voor een heteronome visie op de moral. In: Brugmans, E. (red.), *Rechtvaardigheid en verzoening*. Over de fundamenten van de moral in een tijd van geweld. Best, Damon.
- Gutmann, A. & Thompson, D. (1996). *Democracy and Disagreement*. Cambridge, Harvard University Press.
- Hochschild, A. (1983). *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*. Berkeley, University of California Press.
- Krog, A. (2000). *De kleur van je hart*. Amsterdam: Mets en Schilt.
- Kunnenan, H. (1998). *Postmoderne moraliteit*. Amsterdam, Boom.
- Masters, G. & Smith, D. (1998). Portia and Persephone revisited: Thinking about feeling in criminal justice. In: *Theoretical Criminology*, jrg. 2, nr. 1, pp. 5-27.
- Nussbaum, M. (1990). *Love's Knowledge*. New York, Oxford University Press.
- Pearce, Barnett W. & Littlejohn, S.W. (1997). *Moral conflict. When Social Worlds Collide*. Thousand Oaks, Sage.
- Retzinger, S. (1991). *Violent Emotions*. Newbury Park CA, Sage.
- Retzinger, S. M. & Scheff, T. J. (1996). Strategy for Community Conferences: Emotions and Social Bonds. In: Galaway, B. & Hudson, J. (red.), *Restorative Justice: International Perspectives*. New York, Criminal Justice Press Clonsey.
- Rubin, J.Z., Pruitt, D.G. & Kim, S.H. (1994). *Social conflict. Escalation, Stalemate and Settlement*. New York, McGraw-Hill.
- Scheff, T.J. & Retzinger, S.M. (1991). *Emotions and Violence. Shame and Rage in Destructive Conflicts*. Massachusetts/Toronto, Lexington Books.
- Scheff, T.J. (1994). *Bloody Revenge. Emotions, Nationalism, and War*. Boulder, Westview Press.
- Scheff, T.J. (1997). *Emotions, the social bond, and human reality. Part/whole analysis*. Cambridge University Press.
- Schweigert, F.J. (1999). Moral Education in Victim Offender Conferencing. In: *Criminal Justice Ethics*, jr. 18, nr. 2, Summer/Fall, pp. 29-39.
- Solomon, R.C. (1999). *The Joy of Philosophy. Thinking Thin versus the Passionate Life*. Oxford, Oxford University Press.
- Stokkom, B. van (1998). Structueel vernederd. Zelfrespect en criminaliteit. In: Hcuvel, G. van den & Swaamings, R. van (red.), *Criminaliteit en sociale rechtvaardigheid*. Arnhem, Ars Aequi Libri.
- Stokkom, B. van (2001). Zelfontplooiing en zelfbeschikking. Het omstreken erfgoed van de jaren zestig. *Krasis*, jrg. 2, nr. 1, pp. 95-106.
- Tangney J.P. & Fisher, K.W. (red.) (1995). *Self-Conscious Emotions: Shame, Guilt, Embarrassment, and Pride*. New York, Guilford Press.
- Tavuchis, N. (1991). *Man Culpa. A Sociology of Apology and Reconciliation*. Stanford: Stanford University Press.
- Taylor, G. (1995). Shame, Integrity and Self-Respect. In: Dillon, R.S. (red.), *Dignity, Character and Self-Respect*. New York en London, Routledge.
- Taylor, G. (1996). Guilt and Remorse. In: Harré, R. & Parrott, W.G. (red.), *The Emotions. Social, Cultural and Biological Dimensions*. London, Sage.
- Tongeren, P. van (2000). Schaamte en verging. Naar aanleiding van B. Schlink, Der Vorleser. In: Tonge P. van (red.), *Is verging mogelijk? Over de mogelijkheid en moeilijkheid van verging, vooral in verband met oorlogsmisdaden*. Best, Damon, pp. 71-81.
- Walgrave, L. & Braithwaite, J. (1999). Schuld, schaamte en herstel. In: *Justitiële verkenningen*, jrg. 25, nr. 3, pp. 97-109.
- Walgrave, L. (2001). Herstelrecht en strafrecht: duet of duel. In: *Justitiële verkenningen*, jrg. 27, nr. 3, pp. 97-109.
- Weijers, I. (2000). *Schuld en schaamte. Een pedagogisch perspectief op het jeugdstrafrecht*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Weijers, I. (2001). *Family group conferencing. Kennismakingen bij herstelrecht voor jeugdige delinquenten*. Justitiële verkenningen, jrg. 27, nr. 3, pp. 110-121.
- Williams, B. (1993). *Shame and Necessity*. University of California Press.
- Young, I. M. (2000). *Inclusion and Democracy*. Oxford, Oxford University Press.